

Çin Kaynaklarındaki “*Tian*” Dini (Gök, Tanrı) Hangi Dinin
Karşılığıdır? (VIII. YY. Başlarında Hye Cho’nun
Batıya Seyahati Münasebetiyle)

Mehmet Tezcan*

Giriş

Birçok kavim ve devletlerin siyasi, içtimai ve kültürel durumları hakkında olduğu gibi Eski Türklerin sosyal durumu hakkında yeri geldikçe oldukça teferruatlı bilgiler veren Çin kaynakları, bu kavimlerin dinî durumları, inandıkları tanrıları, kutsal kabul ettikleri şeyler vs. hakkında da detaylı bilgiler vermektedirler. Asya’da göçebeler camiasında Hunlar (Xiongnu) ile başlayan devletleşme sürecinde Çin kaynakları, Çin’e yakın olan ve bir şekilde sıkı münasebette buldukları Hunlar, Kuşanlar, Eftalitler, Rou Ranlar (Juan Juan), Türkler, Tibetliler hakkında oldukça teferruatlıdır. Bilhassa İpekyolu münasebetiyle Batı ülkeleriyle irtibatın artması, IV. yy.dan itibaren Buddhizmin kabulü ile Hindistan ile de ilişkiler oldukça artmış, Hindistan’a seyyahlar gönderilmiş, bölgeye yapılan hac yolculukları fazlaşmış, oradan getirilen eserlerin tercüme edilmesiyle de oldukça zengin bir Budist Çin literatürü oluşmuştu. Bütün Orta Çağ boyunca Çin, Hindistan ile ilişkilerini de devam ettirmiştir. Ancak, kendilerinden uzakta bulunan İran, Roma ve Arap ülkeleri gibi yerler konusunda Çinlilerin verdikleri birçok bilgi çoğunlukla eski bilgilere ve elçilerin raporlarına veya tüccarların bilgilerine dayanmaktadır. Han Sülalesi döneminde Zhang Qian ile başlayan ve Gan Ying ile devam eden bir-iki seyyahın verdikleri bilgilerin dışında İran ve Roma (Doğu Roma) konusunda verilen bilgiler daha çok Tang Sülalesi dönemine aittir. Tanglar ise Çin’in dünyaya açıldığı, Dünyayı tanıdığı bir dönemdir.

Biz bu yazımızda, Tang Sülalesi (608-960) Dönemi’nde 726-729 tarihlerinde deniz yoluyla Hindistan’a, oradan İran ve daha sonra Arap coğrafyasında seyahat eden, aslen Koreli Buddhist seyyah Hye Cho’nun eseri münasebetiyle bahsedilen *Tian* dini üzerinde duracak, bunun muhtelif dönemlerde Çin’de nasıl bir anlam kazandığını ele alacağız.

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bursa/TÜRKİYE
tezcanm@isbank.net.tr ORCID:0000-0001-9243-6773

“*Tian*” Kelimesinin Anlamı

Tiān 天 kelimesi, Çincedeki 128 karakter işaretinden biri olan *da* 大 işaretinden gelir; bu karakter ise “büyük, ulu, yüce, sonsuz” gibi anlamlara gelmektedir;¹ aynı karakterin “baba, ailenin büyüğü” anlamı da vardır. *Tiān* ise genel olarak eski Çin kozmogonisinde astronomik hususlarda kullanılan, “gök, gökyüzü, tabiat, zaman, gün, hava” anlamlarının yanı sıra, özelde “Gök (Tanrının bulunduğu yer anlamında, dinî bir tabir), Tanrı, ilah, kadının kocası, yüce kanun, Çin’in hâkimi, en yüce hükümdar, imparator (konuşma dilinde)” gibi manalara sahiptir.² Çinliler bugün de Tanrı anlamında *Tian* 天 kelimesini, bunun yanı sıra *shàngdì* 上帝 ve *shén* 神 kelimelerini de kullanmaktadırlar.³

Bu münasebetle Çince “gök” ile “tanrı” kelimesinin aynı şekilde yazıldıklarını da belirtmek gerekir. *Tian* kelimesinin eski Çin’de bilhassa Zhou dönemi fal kemiklerinde insan, adam ideogramından doğduğu kabul edilmektedir; aynı ideogram, Zhouların sonuna doğru ise 𠄎 ideogramına değişmişti.⁴ Buradan da kelimenin zaman içerisinde, Gök ve Tanrı ile özdeşleşmiş olan, Göğün yeryüzündeki temsilcisi ve bir insan olan “İmparator” anlamında kullanılmaya başlandığı sonucu çıkarılabilir. Bu kelime, “yukarıdaki efendi, en büyük hükümdar, imparator, Tanrı, ilahî olan, Göğün hükümdarı” anlamlarındaki *shàngdì*⁵ 上帝 yerine de kullanılmıştır.⁶ *Di* 帝 kelimesi ile *tian*, Batı Zhou Sülalesi (MÖMÖ 1050-771) Dönemi’nden kalma birçok belge üzerinde çok defa geçmekte, hatta zaman zaman birbirleri yerine kullanılmaktadır; kelime bazan yüce bir tanrıyı, bazen de Göğü tasvir etmede kullanılmıştır. Ama Shang’lar döneminde *tian* anlayışının vesikalarda görülmediği, ancak Zhou Sülalesinin başlarından itibaren

1 *Mathews’ Chinese-English Dictionary*, Revised American Edition, Cambridge Massachusetts 1975, s. 846, no.5943; İ. M. Oşanın (red.), *Bol’soy Kıtaysko-Russkiy Slovar’*, t. 3, Moskva 1984, s. 618, no.8414.

2 H. A. Giles, *A Chinese-English Dictionary*, (2nd, revised and enlarged edition; Shanghai: Kelly & Walsh), 1912, s. 1387-1388, no. 11.208; Mathews’, *ags.*, s. 920-923, no. 6361; Oşanın, *age.*, 667-668, no. 8665; F. S. Couvreur, *Dictionnaire Classique de la Languge Chinoise*, 2nd edition, 1966, s. 190-191. Ayrıca bk. F. Marsili “Ghosts of Monotheism: Heaven, Fortune, and Universalism in Early Chinese and Greco-Roman Historiography”, *Fragments*, vol. 3 (2013-2014), s. 46.

3 Bk. Huang Chi-huei, *土漢字典 Türkçe-Çince Sözlük*, National Chengchi University, Oriental Languages Series, vol. 11, Taipei 1998, s. 345.

4 Ruth H. Chang, “帝 • 天 Understanding *Di* And *Tian*: Deity And Heaven from Shang to Tang Dynasties”, *Sino-Platonic Papers*, Nu.108 (September 2000), s. 10.

5 Couvreur, *age.*, s. 2; Oşanın, *age.*, t.1, 1983, s. 57.

6 Mathews’, *age.*, s. 899, no. 6204; *Türkçe-Çince Sözlüğü*, s. 204.

belgelerde geçmekte olduğuna dikkat çekmekte fayda vardır.⁷ Yine, Shang dönemi fal kemiklerinde de *shangdi* fazla görülmemekte, onun yerine tek başına *di* kullanılmaktaydı. *Tian* kelimesinin başlangıçta doğrudan “Tanrı, Yaratıcı” anlamından ziyade, daha çok “Gök”⁸ ve gökle alakalı astronomik şeylere verilen manaları vardı, Shang devri kitabelerinde de bir fenomen olarak “Gök” demektir; “Gök” de *Shangdi*’nin ikamet ettiği yeri.⁹ Zhou’lardan itibaren ise *tian*, ilahi bir özellik kazanmış, *Shangdi*’nin yerini tutacak şekilde “Gökteki İlah/Tanrı” anlamını almıştı.¹⁰ Aynı kelimedenden kaynaklanan *Tiānzi* 天子 kelimesi, “İlahi Çocuk, Göğün / Tanrının oğlu” demektir ve beşer olan Çin imparatorunu, yani bu unvanla kendisini ruhaniyete, göğe bağlayan, ama beşer olan bir imparatoru belirtiyordu.¹¹ Göğün altında bulunan her şey ise *Tiānxià* 天下 diye ifade ediliyordu; anlamı “Göğün altındaki, Yeryüzü, Dünya” olmakla beraber özelde “(Çin) İmparatorluğu” ve ona bağlı olan “bütün insanlar” demektir; *tian* de “göğün altındaki her şey”in kaderini belirleyen bir anlam kazanmıştır.¹²

Çin’de Shang Sülalesi Dönemi’nden beri Gök ile ilgili çeşitli tasavvurlar olduğu ve “*Shangdi*” veya kısaca “*Di*” denilen bir yüce Tanrıya inanıldığı malumdur. Bu anlayış Zhou Sülalesi Dönemi’nde de devam etmiş, ama zamanla “*shangdi*” teriminin yerini “*Tian*” almıştır. Ruth H. Chang’ın görüşüne göre *di*, menşe olarak bir Zhou tanrısı değildi, referanslar da daha çok *tian* için veriliyordu. Shang’lar da MÖ II. bin sonlarında Zhou’lar tarafından fethedilinceye kadar *tian*’i bir Tanrı olarak benimsememişlerdi.¹³ Han Sülalesinden önceki dönemde bu iki terimin birbiriyle alakası, bunların aynı zamanda Çin üniversal devlet ve hâkimiyet anlayışındaki yeri konusunda çok sayıda çalışma da vardır. Vaktiyle J. Legge, *Di*, *Shangdi* ve *Tian* anlayışlarını Hristiyanlıktaki düşünceyi de içine katarak karşılaştırmalı olarak çalışırken, Qin Sülalesinden önce *Di* ve *Shangdi*’yi “Tanrı, Yüce hükümdar”, *Tian*’i ise “Gök” olarak tercüme ederken her şeyden öte üniversal bir Tanrı anlayışını

7 Chang, agm., s. v; S. Allan, “On the Identity of Shang Di 上帝 and the Origin of the Concept of a Celestial Mandate (Tian Ming 天命)”, *Early China*, 31, 2007, s. 1.

8 *Türkçe-Çince Sözlüğü*, s. 142.

9 Allan, agm., s. 29.

10 Derong Chen, “*Di* 帝 and *Tian* 天 in Ancient Chinese Thought: A Critical Analysis of Hegel’s Views”, *Dao: A Journal of Comparative Philosophy*, 8/1, 2007, s. 23.

11 Giles, *age.*, s. 1389; Chang, agm., s. 23; Allan, agm., s. 43.

12 Giles, *age.*, 1388; Mathews, *age.*, 920; Oşanın, *age.*, s. 669; Chang, agm., s. 15.

13 Chang, agm., s. 11. Zhou sülalesi zamanında *tian* için bk. Chang, agm., s. 14-18.

düşünmüştü.¹⁴ Ama terimlerin menşei konusu son derece muğlaktır. Fakat Çin’de Shang’lardan beri devam eden bir *Tian Ming* 天命 “Göğün / Tanrı’nın Himayesi” veya “Göğün / Tanrının Emri, İcazeti” anlayışı vardı ve 1911 yılındaki yeni Çin idare sistemine kadar bu anlayış devam etmiştir.¹⁵ Çin’i birleştirmede nasıl *shangdi* anlayışı önemli bir rol üstlenmişse, “*Tian*” anlayışını da Çin’in “dini” olarak gören, *gui* 鬼 ve *shen* 神 olarak ifade edilen eski Çin kutsallarını ve ruhlarını birleştirmesi sebebiyle bunu bir monotheizm olarak kabul etme eğiliminde olan araştırmacılar da vardır. Han sülalesi zamanında ise *di* ve *tian* kelimelerinin Tanrı anlamında sıklıkla kullanıldığı görülüyor; *di*, “yüce tanrı” anlamında da karşımıza çıkıyor. Fakat Han sülalesi zamanına ait metinlerde *tian* kullanımı daha çok fiziki anlamda gök veya göklerle ilgiliydi.

Tang sülalesiyle birlikte *tian*, kendi orijinal anlamlarını bir ölçüde kaybetmekle birlikte mana bakımından genişlemiş olarak sıklıkla kullanılmaya başladı; çünkü bu dönemde muhtelif dinler Çin’de tanınmaya başlamıştı. Artık basit ve tek bir *tian* değil, her biri kendi ideal Tanrısına sahip olan birçok din ve mezhepler vardı. *Tian* de Tanrının, kutsalların ve ölülerin ikamet etikleri bir Cennet olarak tahayyül ediliyordu fakat Cennet de bir tane olmayıp her din ve mezhebe göre birden fazla cennet vardı.¹⁶ Mesela Buddhist dönemde, yeri gökte olan bir cennet olarak *tian* kelimesine sıklıkla atıfta bulunuluyor, çok sayıda manastır ve okullar da *tian* kelimesini kullanıyordu.¹⁷ Tanglar Dönemi’nde Çin, yabancı kültürlerden de etkilenmişti; mesela Han Sülalesi Dönemi’nde Koguryo’da (Kore) artan Çin tesirleri, Tanglar döneminde daha da sıkılaştı, hatta imparator Taizong, Kore’ye seferler düzenlemişti. İşte bu imparatorun iddialarından biri de sadece “Göğün-altında olanlar”ın (*Tianxia*) değil “Çinli olmayanların” da hükümdarı, yani “*Tian*

14 Bk. I-Hsin Chen, “From God’s Chinese names to a cross-cultural universal God: James Legge’s intertextual theology in his translation of *Tian*, *Di* and *Shangdi*”, *Translation Studies*, 9/3, 2016, s. 272, 278.

15 Bu konuda bk. Allan, agm.; F. Marsili, “Ghosts of Monotheism: Heaven, Fortune, and Universalism in Early Chinese and Greco-Roman Historiography”, *Fragments*, vol. 3 (2013-2014), s. 54, 74, n.69; Chang, agm., s. 14-15. Klasik Konfüçyanist düşünürlerin eserlerinde *Tian* ve *Tianming* anlayışı hakkında ayrıca bk. J. T. Atkinson, *Altering Tian: Spirituality in Early Confucianism*, Religious Studies Department of Religious Studies College of Arts and Sciences, University of South Florida (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2015; Youngsun Back, “Confucian Heaven: Moral Economy and Contingency”, *European Journal for Philosophy of Religion*, 8/1, Spring, 2016, s. 59-83; H. Gönder, “Konfüçyüsçülük’teki Tian kavramının incelenmesi”, *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi (AKAR)*, 2/4, 2017, s. 154-155.

16 Chang, agm., s. 40; Gönder, agm., 155-156. Aynı döneme ait Türkçe Uyгур metinleri de bu anlamda “*tengriler yiri*” ifadesine yer vermektedir.

17 Chang, agm., s. 41-42.

kehan 天可汗) olma arzusu idi. 630 tarihinde Doğu Türk Kağanlığını fethettikten sonra bu münasebetle onun unvanları arasına *Tian kehan* da girmiş oldu.

Mazdaizm, İran ve Çin

Mazdaizm, Zoroastrianizm veya bilinen adıyla Zerdüştlük, İslam kaynaklarının isimlendirmesiyle Mecusilik, en eski tarihler itibariyle MÖ VI. yy.dan MS VII. yy.a kadar Yakın Doğu ve Orta Doğu ülkelerinde hâkim olan en büyük dinlerden biri idi. Ahamenid imparatoru I. Darius’un Behistun Kitabesindeki kayıta, Orta Asya’daki birçok bölge de dahil, 23 ülkenin bu dine tâbi olduğu belirtiliyor. Billhassa İran’daki üç imparatorluk, yani Ahamenid / Pers, Parth / Arşak ve Sasani imparatorlukları döneminde Mazdaizm, devletin resmî dini olarak bütün İran hâkimiyet bölgelerine ve çevresine yayılmıştı.

Bu dinin temel özelliği içerisinde ateş kültü, ateş ibadeti merkezi bir rol oynadığı için gerek Çin kaynaklarında gerekse arkeolojik buluntularda ateş ile ilgili dinî bir terim veya tapınak söz konusu olduğunda bunun mutlaka Mazdaizm ile ilgili olduğu kabul edilmektedir. Aslında İran’a has olarak düalist bir din özelliğine sahip olmakla beraber Mazdaizm, MS III. yy.da kurulan Sasani İmparatorluğu Dönemi’nde ciddi bir reform hareketi geçirmişti. İmparatorluğun genişlemesiyle birlikte birçok yabancı unsur, dine girmişti. Bazı bilginlerin görüşüne göre, Mazdaizm ve Zurvanizm gibi iki mezhep ortaya çıkmıştı. I. Şapur Dönemi’nde Zurvanizm, büyük ölçüde yabancı bir din olarak gözüküyordu, çünkü İranî olmayan birçok unsur barındırıyordu.¹⁸ I. Husrev Anuşirvan, yaptığı birçok reform faaliyetiyle bir orta yol bulmaya çalışmıştı. Sonuçta Sasaniler, devlet dini olarak Mazdaizmi, tek ve güçlü bir tanrı olarak Ahura Mazda’yı tanımak, diğer tanrıları ise daha alt düzeyde tutarak bir nevi yeni ve daha güçlü bir Tanrı anlayışı oluşturmuşlardı ki buna İranî metinlerdeki “zrw” kelimesinden hareketle “Zurvanizm”, Tanrısına da “Zurvan” demişlerdir ki “Zaman” demektir. Zurvan, en yüce tanrı olarak kabul edilmiş, daha önceki düalist felsefede yer alan iki tanrı Ahura Mazda/Ohrmazd ile Angramainyu/Ehrimen ise düalist düşünceye zıt olarak Zurvan’ın ikiz oğulları haline gelmiştir.¹⁹ Türkçede bu, Orhun kitabelerinde “*Öd Tengri*” ifadesinde de

18 M. Boyce, “Some Reflections on Zurvanism”, *BSOAS*, vol.19/2 (1957), s. 305-306.

19 W. W. Malandra, “ZOROASTRIANISM i. HISTORICAL REVIEW UP TO THE ARAB CONQUEST” (<http://www.iranicaonline.org/articles/zoroastrianism-i-historical-review>); J. Duchesne-Guillemin, “Zoroastrian Religion”, *The Cambridge History of Iran. Vol.3(2). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. E. Yarshater, Cambridge University Press, 1983, s. 886; P. Gignoux, “Religions and Religious Movements – I. Part One. Zoroastrianism”, *History of Civilizations of Central Asia, vol. III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*, ed. B. A. Litvinsky,

geçtiği şekilde “Zaman Tanrı” olmuş görünüyor. Bundan sonraki bütün büyük dinler, Orta Asya ve Çin’e yayılırken İran kültür bölgelerinden geçtikleri ve genellikle İranlı din adamları veya tüccarlar tarafından yayıldıkları için zamanla bu dinin bazı unsurlarını, kültürlerini, anlayışlarını özümsemişler, haliyle kaynaklar da bu gibi dinlerdeki ateş unsurunu hep Mazdaist bir unsur olarak görmüşlerdir.

Çin’de bu ateş unsuruna “*tian*” deniyordu; *tian* ise aynı zamanda “gök” ile bağlantılı bir kelime idi. Dolayısıyla İran’dan yayılan bu *tian* anlayışı ile Çin’de ve bütün göçebelerdeki gök anlayışı zamanla birleşmiş, Çinliler de *tian*’i genellikle hep yabancı / barbar kavimlerin bir dini, kültü kabul etmiş, bu anlayıştan ve unsurdan zamanla Buddhizm bile etkilenerek ondaki bazı hususlar Mazdaist unsur olarak kabul görmüştür.

İran’da, Çinli elçi ve seyyahların bölgeye geldiği MÖ II. yy.dan MS III. yy.a kadar olan dönemde Parth Krallığı (Arşaklar) bulunuyordu. Çin kaynaklarında, *Shiji*, *Hanshu*, *Hou Hanshu* ve *Weishu*’da *Anxi* 安息 olarak geçen bu ismin kurucu sülale olan Arşak adından Çinceye uyarlandığı anlaşılıyor.²⁰ Fakat Kabul ve Gandhara bölgesinde bir Parth devleti vardı ki bu, İran’dan ayrılarak Afganistan’ın kuzey bölgelerinde kısa süreli bir hâkimiyet kurmuş olan Gondophares sülalesi (Indo-Parth) olarak kabul edilmektedir. Kuşan hükümdarı Kujula Kadphises, tahminen MS 55 yılında burasını ülkesine katmıştı; bu münasebetle Çin kaynağı *HHS* 118’de, *Anxi*’nin istilasından sonra 濮達 Puda’nın fethinden bahsediliyor. Buradaki Puda’nın Bactra, yani Belh, Puşkâlavati ve Parthuaia olduğu şeklinde yorumlar yapılmıştır. Bu bakımdan, Çin kaynaklarındaki *Anxi*’nin ne zaman Indo-Parthları, ne zaman asıl İran’ı, Arşak Hanedanını karşıladığı hususuna dikkat etmek gerekir. Doğuda Merv, Batıda Tiaozhi ve Roma topraklarına kadar yayılmış olan Parthia, din olarak Mazdaizmi benimsemişti. MS III. yy. ilk çeyreğine doğru 224 tarihinde Parthların yerine İran’da Sasaniler geçti. Sasaniler, Çin kaynaklarında *Zhoushu* ve daha sonraki tarih kitaplarında “Bosi” 波斯 olarak kaydedilmektedir ki muhtemelen Pers(ia) kelimesinin Çinceye uyarlanmış şekli idi, ama Sasani Devleti’ni gösteriyordu.

Çin’deki Kuzey Wei hanedanı Dönemi’nde, MS 455-522 yılları arasında *Bosi* (Sasani ülkesi) ülkesinden Çin sarayına defalarca elçilerin gittiği,²¹ sonraki sülaleler

Multiple History Series, Unesco Publishing, Paris 1996, s. 407; Şinasi Gündüz, “Mecûsilik”, *DİA*, C. 28, Ankara 2003, s. 282.

20 Başta Zhang Qian seyahatnamesi olmak üzere Çin kaynaklarında *Anxi* ve neresi olduğu hakkında bk. Nuranîye Hidayet Ekrem, *Çin elçisi Chang Ch’ien seyahatnamesine göre Orta Asya’daki etnik gruplar*, Hacettepe Üniv. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1999, s. 215-220; Erkin Ekrem, *agt.*, s. 174, n. 2.

21 Ekrem, *agt.*, s. 174, n. 2.

zamanında, mesela Suiler devrinde de bu gibi diplomatik münasebetlerin devam ettiği kaynaklardan anlaşılıyor. Mesela *Wei-shu*'da 567 tarihinde Anxi'den Çin'e elçilik heyetinin gittiğinden bahsedilmektedir.²² Ama Sasaniler ile daha sıkı ilişkiler Tang Sülalesi başlarında başlamıştır. İran'da Sasanilerin VII. yy. ortalarında yıkılıp yerine Müslüman Arapların geçmesinden sonra bile VIII. yy.ın hemen başlarından 751 Talas Savaşı'na kadar düzenli olarak Bosi ile Tang sarayı arasında elçilik teatileri devam etmiştir. Ama burada “Bosi” olarak geçen yer artık İran değil, Pulleyblank'ın görüşüne göre, Afganistan'ın doğu sınırlarında Toharistan Türk hükümdarları hâkimiyetine tâbi olarak hayatını idame ettiren kukla Sani idarecileri idi²³ ve muhtemelen bunlar, Araplara karşı Çin'den destek istiyorlardı. Nitekim Araplar, Sasanilere son verdikten sonra Nişapur dâhil doğu İran'dan bir müddet sonra kovuldular. Onları doğudan destekleyen Sicistan'daki Toharistan Türk yabgusu, son şah III. Yezdegird'in oğlu Peroz'u “III. Peroz” olarak tahta çıkararak ona destek vermişti.

Mazdaizm'in Çin'de İsimlendirilmesi Hakkında

Çin'de “yabancı” din olarak önce MS IV. yy.dan itibaren Buddhismin, VI. yy.dan sonra Maniheizm ve Nestorianizm'in kullanıldığı görülmektedir. Doğu Türkistan'da Turfan'a kadar olan bölgede sınırlarda iyi bir yer edinmiş olan Mazdaizm ise muhtemelen diplomatik münasebetler sonucu, VI. yy. başlarında ilk defa Çin'de gözükmiştir. Bu tarihlerde diğer yabancı dinlerden olanlara Çin'de katliam uygulanırken Mazdaistler bundan kurtulmuşlardı. ²⁴ Burada dikkati çeken hususlardan biri de İslam dini de dâhil bütün bu dinlerin, Çin'e İran / Persia üzerinden gittikleri için zaman zaman “İran dini” olarak da isimlendirilmiş olmasıdır. Çin'de genellikle yabancılar bu gibi dinleri benimsiyorlardı; Çin'de de Mazdaizme “Barbarların Gök-Tanrısı” anlamında *tianshen* deniyordu. Daha VI. yy. başlarında Kuzey Zhou Sülalesi idarecileri, bu din mensuplarını ülkeye kabul etmişlerdi. İran'daki Sasaniler Dönemi'nde Türkistan'da İranî unsurlar yoğun olarak görülmekle beraber bu unsurlar bölgedeki bilhassa Türk ve mahallî menşeli unsurlarla o kadar iç içe geçmişti ki sanat tarihçileri bunları birbirinden ayırmakta zorluk çektiklerini ifade etmektedirler.²⁵ Tanglar Dönemi'nin başlarında “Gök-

22 Bk. Ekrem, *agt.*, s. 220-221.

23 E. G. Pulleyblank, “Chinese-Iranian Relations i. In Pre-Islamic Times” <http://www.iranicaonline.org/articles/chinese-iranian-i>

24 W. Watson, “Iran and China”, *The Cambridge History of Iran. Vol.3(I). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Ed. E. Yarshater, Cambridge University Press, 1983, s. 554; Pulleyblank, *agm.*, <http://www.iranicaonline.org/articles/chinese-iranian-i>

25 Watson, *agm.*, s. 558.

Tanrı” için mesela Chang’an’da beş, Luoyang’da üç, Batıdaki Çin bölgelerinde de aynı şekilde, tapınak, türbe veya atalar mağarası gibi kullanılan kutsal yerler vardı ki Mazdaistler için yapılan bu yerlere *miao* 廟 deniyordu. İçinde herhangi bir heykel ve tasvir bulunmayan bu yerlerde, Göğe, Yere, Güneşe ve Aya, Suyu ve Ateşe ibadet edilen ve batıya dönük olarak yapılmış küçük odaların bulunması enteresandır.²⁶

Mazdaizm’in Çin’de isimlendirilmesinde kullanılan Çince kelime *xian* 祆 idi. İki Çince sestem oluşan bu kelimenin ilki, “Tanrı, Gök” anlamındaki *tian* 天, diğeri ise “Gökteki tanrılar” anlamındaki *shen* 神 olup Tang Dönemi’nde neşet etmiş birleşik bir kelime olarak açıklanıyor. Sinologların incelemesine göre, Çin’de Mazdaizm literatüründe erken dönemde bu kelime gözükmez. *Xian*, Pulleyblank’a göre, Çince *tian* kelimesinin eski bir telaffuzunun basitçe bir yazım şekli idi ve Erken Orta Çince *xen* olarak telaffuz ediliyordu; Başkent Chang’an ve Loyang gibi merkez şehirlerde, *xian* kelimesinin telaffuzu hususunda *t*’den ziyade *x*’li bir telaffuz vardı. Bunun Tang Dönemi öncesinde, Budist menşeli, “*deva*” karşılığı bir kelime olduğu, Mazdaizm ile daha sonradan irtibatlandırıldığı düşünülüyor. Yine Pulleyblank’a göre “*Buddhistlerin deva teriminin İranlıların tanrısına uygulanması tabii bir genişleme idi*”. Sonradan *huoshen* ve *huoxian* gibi daha özel terimler de kullanılmıştır. Çin, Buddhism ile tanıştıktan sonra Sanskritçe “*deva*” kelimesinin Çin Budist karşılığı olarak bazen *tian*, bazen de *tianshen* kelimesi kullanılmıştır.²⁷

Eski Çince bazı sözlüklerde Mazdaizm anlamıyla *xian* kelimesinin daha sonra Buddhist metinlerde de gözüktüğüne işaret eden araştırmacılar, burada Buddhist bir anlamdan bahsedilmediğini de belirtiyorlar. *Xian*, daha sonra temas edilecek olan Huilin’in (737-820) eserinde iki defa geçmektedir. Onun *Yiqie jingyinyi* adlı eserinde *xian*, “tanrı” ve “tapınak” olarak iki anlamda geçiyor. Orada *xian* ile ilgili şu bilgi veriliyor: “*İranlılar tanrılardan bahsederken Tian’i (Çince ‘Gök, Tanrı’) kullanırlar. Şimdi (Shanxi ve Gansu’daki) Geçit İçerisinde’ki insanlar, Gökteki tanrılardan bahsederken xian’i kullanırlar.*” Kelimenin “tapınak” manası konusunda ise yine Huilin, “*Aslında biz bu karaktere sahip değiliz. İranlılar ‘ilahî ve kutsal’ şeylerden bahsederken tian derler. İfade değişti ve xian yerine tian (Gök, Tanrı) denildi*” bilgisini veriyor.²⁸ *Xian* ve *tian* kelimelerinin hem *deva*’lar hem de Mazdaizm tanrıları karşılığı olarak iki anlamda kullanıldığı, ama Tang sülalesi öncesinde *deva*’lar anlamında *Tian* karşılığı olarak *xian* kullanıldığı

26 Watson, agm., s. 554.

27 Pulleyblank, agm., <http://www.iranicaonline.org/articles/chinese-iranian-i>

28 A. E. Dien, “A Note on Hsien 祆 ‘Zoroastrianism’ *Oriens*, vol.10/2 (1957), s. 284-285.

tahmin edilmektedir; ama bu iki manada aynı karakter, aynı ses nasıl bir araya gelmiştir, buna tam olarak karar vermek güç görünüyor.²⁹

Mazdaizm’in Çin’de görüldüğü ile ilgili ilk kaydı E. Chavannes, *TS 221b*’de VII. yy.m ilk yarısında Kang ülkesi tasviri münasebetiyle Soğdiana hakkında bilgi verilirken zikredilen bir bilgide bulmuştur: “Bunlar (Kang halkı) Budizm’e saygı duyarlar, Gök Tanrı’ya kurban sunarlar”dı. Chavannes’a göre burada Mazdaizm’e bir atf vardır. Onun Mazdaizm ile ilgili gördüğü tabir *Ciyāo(xiān)shén 祠祆(祆)神* ifadesidir³⁰ ve “Tanrı Ahuramazda’ya kurban sunmak” demektir.³¹ Bu ifadeye göre, o tarihlerde Semerkand’da (Kang) aynı anda hem Mazdaizm’in hem de Buddhizm uygulamasının olduğunu söyleyen Chavannes, aynı konuya 1897 yılındaki bir makalesinde daha teferruatlı olarak temas etmiş ve Mazdaizm ile ilgili olarak Çin kaynaklarında geçen Gök Tanrıya kurban sunma, İranlıların Çin’deki ateş ibadeti, Zaratuştra / Zerdüşst ile ilgili Çince tabirler üzerinde durmuştu. Ona göre *yāo (xiān)shén 祆(祆)神*, “*Gök Tanrı*”nın Çince karşılığıdır. Bu arada o, *yāo* (veya *xiān*) kelimesini oluşturan iki karakterden *shì 示* için “ilahi olan”, “kült”, ve *tiān 天* için ise “gök” açıklamasını yapmıştı.³² Chavannes’ın dikkati çektiği hususlardan biri şudur: İranlıların dini münasebetiyle geçen Çince *tianshen 祆神* tabirindeki ilk karakter “*yaoshen*” olarak okunursa bu, “kötü tanrı” anlamına geliyordu. Chavannes’ın verdiği bilgiye göre, III. yy.daki Du Yu (MS 222-284) adlı yorumcunun zikrettiği *yaoshen* “kötü tanrı”, Song sülalesi döneminde XII. yy. ortalarında Yao Kuan 姚寬 isimli biri tarafından yazılmış *Xīqīcóngyǔ 西溪叢語* isimli eserde,³³ bu Tanrıya insan kurbanı yapıldığı için İranlıların Gök Tanrısıyla uygun bir şekilde aynileştirilmiştir.³⁴ Burada dikkati çeken bir diğer husus ise, VII. yy.da Çin’deki İranlıların ateş ibadeti uygulamasının, III. yy.da yaşamış bir

29 Dien, agm., s. 288.

30 P. Pelliot, bu yazımı ele aldığı bir yazısında, *xian 祆* yerine *yao 祆* yazılmasının umumi bir yanlış olduğunu belirtmiştir. Bk. Dien, agm., s. 285.

31 E. Chavannes, *Documents sur le Tou-kiue (Turcs) occidentaux. Recueillis et Commentés suivi de Notes additionnelles*, Librairie d’Amérique et d’Orient, Paris, 1941, s. 135; B. A. Litvinsky, “Religions and Religious Movements – II. Part One. Christianity, Indian and Local Religions”, *History of Civilizations of Central Asia. Vol.III. The Crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*, Ed. B. A. Litvinsky, Multiple History Series, UNESCO Publishing 1996, s. 428.

32 Ed. Chavannes, “Le Nestorianisme et L’Inscription de Kara-Balgassoun”, *JJA* (Janvier-Fevrier 1897), s. 59-62.

33 Bu eser hakkında bk. Alexander Wylie, *Notes on Chinese Literature: with Introductory Remarks on the Progressive Advancement of the Art; and A List of Translations from the Chinese into Various European Languages*, New Edition, Shanghai 1902, s. 160.

34 Chavannes, agm., s. 57-58 ve n. 1.

Çinli yorumcu tarafından sanki o dönemde yapılmış gibi yansıtılmasıdır, Chavannes'a göre de bu, sonradan yapılmış bir eklemedir.

Çin'de Mazdaizm etkisi ve *xianshen* hakkında bilgi veren diğer bir müellif de P. Pelliot'dur. 1908'de Kansu'da bulunan bir mağara içindeki yazma eserler ve bu arada Hyecho seyahatnamesi münasebetiyle bilgi veren Pelliot, Shachou'un (Dunhuang) bir *li* doğusunda bulunan bir *xianshen* tapınağından bahisle, bunun genellikle Mazdaist tapınaklarına verilen bir isimlendirme olduğunu, ama burada verilen örneğin Brahmanistlerin bir "Gök sunağı" olduğunu belirtmişti. Pelliot burada, *xianci* 祆祠 ve *tianci* terimleri hakkındaki düşüncelerini de ifade etmişti.³⁵ Fakat BuddhiSmlle alakalı bazı Çince eserlerde bile *sutra'nın* hüviyeti tanımlanmadığı sürece *xian* kelimesinin manasının belirsiz kaldığı, ama *xianci'nin* 祆祠 standart bir şekilde Mazdaizm tapınakları için kullanıldığı görülüyor.³⁶

629-644 tarihleri arasında Batıya ve kutsal Budist topraklara doğru bir hac seyahatine çıkan Xuanzang, Doğu Türkistan'da mesela Yençi, Karaşahr, Turfan (Gaochang) gibi bazı şehirlerde Buddhizmin yanısıra gelenekten kaynaklanan şekilde *tianshen'e* de inanıldığından bahseder. *Weishu 102* ve *Zhoushu 50'*de gerek bölgedeki dinî durum gerekse Türklerin inanç sistemi anlatılırken ister Buddhist, ister Brahmanist, ister Mazdaist olsun, ama bilhassa Çinli olmayan kavimlerin "Evrenin Yaratıcı" tanrısı/dini için genellikle *tianshen* kelimesi kullanılmaktadır. Yine aynı Çin kaynaklarına göre, Sasaniler döneminde İranlıların tanrısına, bazı Hint tanrılarına, Müslümanların "Allah" inancına da hep *tianshen* deniyordu.³⁷ Orta Asya'da ve Çin'de Nesturiliğin de yayılmaya başladığı dönemlerde bazı Çince metinlerde, bu arada Wang Yente'nün seyahatnamesinde de Bosi'dan (Persia / İran) gelen "dinle uğraşan / ruhanî İranlılar"dan bahsedilmektedir. Dönemin Çince bazı metinlerinde ise *tianshen* 天神, *baitianshen* 拜天神 ifadesi yanı sıra *huotianshen* 火天神 (yani "ateş(in) ilahi/gök tanrısı") de kullanılmaktadır.³⁸ Burada Nesturilerin mi yoksa Mazdaistlerin mi kastedildiği hususu tartışmalıdır. Bizce burada kastedilen İranlılar daha çok Mazdaistlerdir, çünkü Nesturilik söz konusu olduğunda Çince kullanılan terim *jinjiao*'dur. Sonuç olarak, Mazdaizm, Çin'de

35 Paul Pelliot, "Une Bibliothèque Médiévale retrouvée au Kan-sou", *BEFEO*, VIII (1908), s. 518.

36 Dien, agm., s. 285-286.

37 Bu konularda teferruatlı bilgi için bk. Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 93-94, n. 3. Hint tanrısı Shuna *tianshen* münasebetiyle bk. Ekrem, *agt.*, 167.

38 Bu konuda bk. Edouard Chavannes, Paul Pelliot, "Un Traité Manichéen retrouvé en Chine", *JJA* (Mars-Avril 1913), s. 308-309 ve n. 5; Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uyğur Seyahatnamesi*, AKDYYK TTK, Ankara 1989, s. 62, 71 ve n.5.

genellikle *xian* (Erken Orta Çince: *xen*), sonraki tarihlerde ise *tian* veya *tianshen* 天神 olarak biliniyordu ve bu, Pulleyblank’a göre Sanskritçe *deva*’nın Çince Buddhist karşılığıdır. Bu durumda Budistlerin *deva* terimi İranlıların tanrısına uyarlanmış olmalıdır.

VII. yy.da Soğdiana bölgesinde ve daha doğudaki Turfan, Hami ve Dunhuang gibi Soğd koloni merkezlerinde, Orta Asya ve Çin’de bulunmuş bazı el yazmalarında, Mazdaizm’in Soğd anlayışına veya onların tanrılarına hasredilmiş *xiān* 祆 isimli bir ateş tapınağından ve Çin’de Chang’an’da VI. yy.dan beri *xiān cí* 祆祠 denilen beş Soğd tapınağından ve onların başkanından bahsediliyor. Bu tapınaklarda kalıpla yapılmış ve resimli sayısız tasvirler yer alıyordu. VII. yy.da Xuanzang’ın belirttiğine göre, Doğu Türkistan’da Qushi (Kuça) ülkesinde 屈支國 de *Tianci* 天祠 adlı bir tapınak vardı.³⁹ Aynı tapınağı T. Watters ise Deva tapınağı olarak çevirmektedir. Çin kaynaklarında, bu ismin, Mazdaistlerin tapınaklarına da isim olarak verildiği görülmektedir. Bu gibi Mazdaist tapınaklardan bazıları daha sonra Hristiyan Soğd manastırı haline getirilmiştir. *Xian* kültü Çin’de mesela Kaifong’da XI. yy. sonlarında bile hâlâ mevcut idi, ama artık Buddhism tarafından emilmeye başlamıştı.⁴⁰

Hye Cho 慧超 ve Seyahatnamesi

Kore yarımadası, Batı ülkelerinden, muhtemelen Hindistan’dan olup Güney Çin’deki Doğu Jin Devleti’nden (316-420) Kore’ye gelen Marananta (Mālānanda 摩羅難陀) adlı biri vasıtasıyla daha IV. yy.ın sonlarında 384 tarihinde Buddhism ile tanışmış ve 535 tarihinde de Buddhism devlet dini olarak kabul edilmişti, Buddhism daha sonra üç Kore Hanedanı Devri’nde gittikçe yayıldı. Çok sayıda Koreli Buddhist rahip, Çin’e ve Çin vasıtasıyla Hindistan’a Buddhismi öğrenmek ve kutsal eserler elde etmek üzere yola koyuldular. Silla Hanedanı Devri’nde (668-935) Kore, Çin’deki Tang Hanedanı ile müttefik oldu; bu dönemde birçok insan da Silla ülkesinden Çin’e göçtü. Bunlardan bazıları da daha batıdaki Dunhuang’a yerleşti. Orta Asya’da askerî icraatlar düzenleyen ve askere ihtiyacı olan Tang Çin’i, buralardan elde ettiği Çinli olmayan insanları ve komutanları kendi ordusuna kattı. Kore’den gelip Çin’e yerleşenler arasında belki de en tanınmış, 747 tarihlerinde

39 Ekrem, *agt.*, s. 99, s. 1. E. Ekrem, bunu Brahmanlara veya Hindulara ait bir tapınak olarak izah etmiş ve bunun onların en büyük tanrısı ve Evrenin yaratıcısı Maheşvara (Hinduizm’de Tanrı Şiva’nın diğer bir ismi; *Mahadeva: Datian* 大天 de deniyor) için kullanıldığını belirtmiştir ki bu tapınağın muhtemelen bir Mazdaist tapınağı olduğuna daha sonra işaret edilecektir.

40 Soğd muhitinde *xiān* ateş kültü ve tapınakları hakkında bk. E. de la Vaissiere, *Sogdian Traders. A History*, translated by J. Ward, HdO, Brill, Leiden-Boston 2005, s. 128-129, 139, 148-152, 323.

Orta Asya'da, Pamirlerde, Tibet'teki faaliyetlerinden ve 751 yılındaki Talas Savaşı'ndan bilinen Gao Xianzhi 高仙芝 (Korece Ko Sön-chi)'dir.⁴¹ Çin'deki bu askerî kişiler dışında Koreli âlim, sanatkâr, tüccar ve Buddhist rahipler de vardı.

Hye Cho, Buddhist seyyahların, IV. yy.daki Faxian ile başlayıp VII.yy.daki Xuan Zang ile devam eden Hindistan yolculuğuna çıkarak *sutra* getirme yolunu takip eden son kişidir. Hindistan'a gidip oradaki kutsal yerleri ziyaret ederek hacı olmak, dönüşte kutsal metin yani *sutraları* getirmek üzere Çin'den giden din adamları sayısızdı. Kore'den giden rahiplerin sayısı başlangıçta 16 iken bilhassa Sui ve Tang Sülaleleri Dönemlerinde artmış, sayıları 180'i geçmişti. Bu kişilere Kore'de *gudoseung* 求道僧 (“*dharma* araştıran rahipler”) deniyordu.⁴² Bunlardan biri de aslen Silla krallığından olan Hyecho idi.

Hye Cho, önceki seyyahlardan farklı olarak deniz yolu ile Hindistan'a (Tienzhu 天竺) gitmiş, Orta Asya'daki Türk bölgelerine ise dönüş yolculuğu sırasında uğramış ve daha sonra ülkesine dönmüştür. Bizzat kendisi, “sekiz büyük *stupa*'yı görmek” üzere Hindistan'a gittiğini ifade etmektedir.⁴³ Daha çok Buddhist yerleri ziyaret ettiğine göre onun, çocukluğundan beri Buddhisme salık olduğu tahmin edilmektedir. Hye Cho, eserini yol boyunca bizzat aldığı notlar ve dikkatli tuttuğu kayıtlara göre yazmıştır. Gittiği yerlerdeki halkın sosyal durumlarına özellikle dikkat eden Hye Cho'nun kayıtları bu bakımdan da diğer öncekilerden ayrılmaktadır. Hye Cho, Araplar, bu münasebetle İslam dini hakkında da çok az da olsa bilgi vermektedir. Eğer o gerçekten Arap ülkelerine gittiyse, İslam'ın doğduğu yer olan bölgelerde İslam ile karşılaşan muhtemelen ilk Buddhist rahiptir.⁴⁴

Hye Cho'nun erken dönem hayatı hakkında hiçbir bilgi mevcut değildir. 780 veya 787 tarihlerinde öldüğü biliniyor; buna göre de 700 yıllarında doğduğu tahmin ediliyor. İsmi, Çince olarak 慧超, onun ve eseri hakkında ilk olarak bazı bilgiler veren Kaşgarlı Huilin'in 慧琳 (733-817) eserinde ise 惠超 olarak yazılıyor.⁴⁵ Hindistan için çıktığı yolculuğuna 723 yılında Çin'den muhtemelen Guangzhou'dan deniz yoluyla başlayan Hye Cho, Sumatra ve Hindistan'ın doğu

41 N. E. Karimova, “Puteşestviya Koreyskih Polomnikov po İndii i Tsentral'noy Azii”, *Koreevedenie v Tsentral'noy Azii, Nauka i Obrazovanie*, vıp.1, Almatı 2015 s. 169-170.

42 *Korean Buddhist Culture. Accounts of a Pilgrimage, Monuments, and Eminent Monks*, Ed. R. Whitfield, translated and annotated by M. Wewgehaupt, M. Finch, S. Vermeersch, Collected Works of Korean Buddhism vol.10, Jogye Order of Korean Buddhism, 2012, s. 8.

43 D. S. Lopez, *Hyecho's Journey. The World of Buddhism*, The University of Press, Chicago and London 2017, s. xvi.

44 Lopez, *age.*, s. 193.

45 *Korean Buddhist Culture*, s. 7-8.

kıyılarını takiben Hind kıtasına çıkmıştı. Dört yıl süren bir seyahatten sonra Çin’in batı bölgelerini kat ederek seyahatini karadan tamamlayan Hye Cho, 728 tarihinde başkent Chang’an’da Çin’e dönmüştür.⁴⁶ Döndükten sonra başkentteki bir manastırda çalışan ve Sanskritçe Buddhist metinlerin tercümesinde önemli bir mevki elde eden Hye Cho, birçok eserin de tercümesinde veya girişinin yazılmasında rol oynamıştır.

Hye Cho’nun Eseri

Hye Cho’nun yazdığı bu eser Korece *Wang o ch’ôn-ch’uk kuk-chôn* (*Wangwu tianzhuguo zhuan 往五天竺國傳*), adını taşımakta olup “*Beş Tianzhu Ülkesine Seyahat*” anlamına gelmektedir. Eser daha sonra kaybolmuş; ancak Fransız Sinolog P. Pelliot, 1907-1908 yıllarında, Dunhuang bölgesindeki yazma eserleri incelerken, başı ve sonu eksik olan bu çalışmayı bulmuş ve bunu hemen yayınlamak için ilim âlemine duyurmuştu.⁴⁷ Eserin ilmî yayınları arasında bilhassa Japon Toyohachi Fujita’nın 藤田豊八 neşri ile Kore Buddhist Eserler Koleksiyonu yayınlayan Kore Buddhist Düşünce Komisyonu’nun yayımı önemlidir. Fakat en otorite yayın olarak Japon Shōshin Kuwayama’nın 1998’deki yayımı kabul edilmektedir.⁴⁸ Batı dillerine tercümesini önce 1938’de W. Fuchs yapmış, onu 1984 yılında dört uzman tarafından İngilizce yapılmış tercümesi izlemiştir.⁴⁹ 2010 yılında ise Kore Buddhist Düşünce Komitesi’nin yayımı bunları takip etmiştir. Her üç tercüme eserde eserin orijinal Çince metni de verilmektedir. Kore dilinde yapılmış yayınları da mevcuttur.

Hye Cho’nun elimizdeki eserinin baş ve son kısımları yoktur; fakat gerek Huilin’in verdiği bilgilere gerekse Pelliot’un yaptığı tahminlere göre eserin orijinali üç ciltti. Mesela, Huilin’in eserindeki bazı başlıklar elimizdeki bu metinde yoktur; ayrıca, bazı bölgelerden bahsederken oldukça kısa bilgi vermektedir. “Beş Hind Krallığı”ndan bahseden bilgiler, tamam olmadığı gibi şuraya buraya dağılmış vaziyettedir. Ama bazı bilginler, elimizdeki metnin kısaltılmış bir metin veya kopya edilmiş bir yazma olabileceğini de düşünüyorlar. Fakat genel kanaat, üç ciltlik ve daha teferruatlı orijinal bir metnin yazıldığı, elimizdeki metnin ise eksik veya kısaltılmış bir taslak metin olduğu yolundadır.⁵⁰ Yazmanın bulunduğu Dunhuang’daki mağaranın da

46 *Korean Buddhist Culture*, s. 10; Karimova, agm., s. 172-173.

47 Pelliot, agm., 1908, s. 511-512; F. Hirth, “The Mystery of Fu-lin”, *JAO*, vol.33 (1913), s. 202-203.

48 Sh. Kuwayama, *Echō Ō go Tenjikukoku-den kenkyū*, Kyoto, Rinsen Shoten, 1998.

49 Karimova, agm., s. 172.

50 Bk. Rong Xinjiang, *Eighteen Lectures on Dunhuang*, Translated by I. Galambos, Brill’s Humanities in China Library, Edited by Zhang Longxi, A. Schneider, vol. 5, Brill, Leiden-Boston 2013, s. 339.

tam bir kütüphane özelliğinde olmayıp yazmaların ve artık kullanılmayan başka malzemelerin toplandığı bir depo olduğu düşünülüyor.⁵¹

Hye Cho'nun şimdi elimizde bulunan eseri bu haliyle bile, Hind, Tibet ve Orta Asya'daki halkın dinleri, kültürleri, evlenme adetleri, yemekleri, ekonomik durumları, askerî güçleri ve Türklerin durumu hakkında bilgi veren son derece önemli bir eserdir.⁵² Eserde İslâm dini hakkında kısaca bilgi verildiği gibi, Hye Cho da Araplar ve onların Batı Hind coğrafyasında ve Orta Asya'da yayılmasına şahit olan biridir. F. Hirth'in tabiriyle "bu eser bize, Batı Asya'da İslâm hâkimiyetinin en enteresan devirlerinden biri sırasındaki siyasî münasebetlerden bahsediyor".⁵³ Hye Cho, 727 yılında Orta Asya'da Müslüman Arap, Tibet, Türk ve Çin kontrolünde, ama o dönemde hâlâ müstakil olan ülkelerin belki son görgü şahitlerindedir. Eser, İslâm hâkimiyetine girmeden önce Orta Asya Türk şehir devletleri hakkında Müslüman olmayan biri tarafından kaleme alınan belki de son kaynaktır. Çünkü onun ziyaretinden kısa bir süre sonra bölge Arapların eline geçtikten sonra bölgede Buddhism ortadan kalkmış, Buddhismin ve Buddhist hacıların eski kara yolunu kullanmaları engellenmişti.⁵⁴ İran'da onun *huoxian* 火祆 ("Ateş Dini") tabiri ettiği Mazdaizm'deki anne ile evlenme; Tuhuoluo, Kapişa, Bamyân ve Zabulistan bölgelerinde, vaktiyle Bactria ve Eftalitler münasebetiyle haberdar olduğumuz *polyandry* uygulaması hakkında da bilgiler vermektedir.⁵⁵ Eseri önemli kılan bir diğer husus da onun Batı Asya yer isimlerini verirken Çin isimlerini değil mahallî isimleri kullanarak bizi bilgilendirmesidir, mesela "Kâşgar" adını orijinal telaffuzu ile (*Kâş-gar*: mücevher şehri) kaydeden ilk odur.⁵⁶ Kuzey Hindistan için önemine binaen, Kuzey Hindistan bölgesi çalışmalarıyla tanınan Sh. Kuwayama, eserin *edition*'una ilave olarak mükemmel bir Japonca tercümesini yapmıştır.

51 *Korean Buddhist Culture*, s. 13-15.

52 Karimova, agm., s. 173.

53 Hirth, agm., 204.

54 Hee-Soo Lee, *age.*, s. 21-22.

55 Bk. *The Hyecho Diary: Memoire of the Pilgrimage to the Five Regions of India*, Translation, text and editing by Han-sung Yang, Yun-hua Jan and Shotaro Ida, L. W. Preston, Asian Humanities Press [An Imprint of Jain Publishing Company], 1984, s. 54; *Korean Buddhist Culture*, s. 152; J. A. Silk, "Putative Persian perversities: Indian Buddhist condemnations of Zoroastrian close-kin marriage in context", *BSOAS*, vol. 71/3 (2008), s. 443-444 ve n. 28.

56 Fuchs, agm., 456 ve n.3; Hirth, agm., s. 204; *The Hyecho Diary*, s. 57, 73, n. 172; Hee-Soo Lee, *age.*, s. 64, n.220; *Korean Buddhist Culture*, s. 164 ve n. 235.

Hye Cho’nun Güzergâhı ve Gezdiği Bölgeler

Eserin baş kısmı elimizde olmadığı için Hye Cho’nun yolculuğa hangi noktadan çıktığı, güzergâhının neresi olduğu açık değildir, eldeki metin onun Hindistan’da bulunduğu sırada başlıyor. Eserin son kısmı da yoktur, normalde kara yoluyla başkente dönmüş olmasına rağmen eldeki metin, Çin’in Kuşa’daki “Anxi Hâmi Generallik” bölgesinde sona eriyor; haliyle hangi yolu takip ederek Çin’e döndüğü de tam bilinmiyor. Eldeki bilgi ve tahminler Huilin’in eserine göredir. 723 Aralık sonlarında Çin’den yola çıkan Hye Cho’nun, tropikal iklime alışmak ve Sanskritçe ve başka yerli dilleri öğrenmek için bir müddet bir yerlerde ikamet ettiği, daha sonra bugünkü Calcutta civarında bir yerde Hind kıtasına ayak bastığı tahmin ediliyor.⁵⁷ Aşağıda onun, geçtiği yerlerin bugünkü isimleri, bilhassa Japon âlimi Sh. Kuwayama’nın bilgilerine dayanarak ve Çin karakterlerinin uyum durumuna göre, *Korean Buddhist Culture*’daki bilgilere göre verilmiştir.⁵⁸

Hind kıtasındaki hac yerlerini, Ganj ve Yamuna ırmakları boyundaki kutsal mekânları ziyaret etikten sonra Hye Cho’nun, 724 yılında Magadha ülkesini, kutsal Varanasi’yi geçerek Orta Hindistan’daki Kanauj şehrine ulaştığı ve orada Buddhistlerin kutsal saydığı çok sayıda yere hac ziyareti yaptığı düşünülüyor. Daha sonra üç aylık bir seyahatten sonra Güney Hindistan’da Nasik’e ulaşan Hye Cho, o dönemde artık Müslüman Arapların eline geçmiş olan Sind (İndus) nehri kıyılarındaki bölgeye geliyor. Yine üç ay kadar bir yolculuktan sonra Kuzey Hindistan’a ve Pencab bölgesine ve daha sonra Sind-Gucerat bölgesinden geçerek Keşmir’e gelen Hye Cho, orada iken Keşmir hükümdarına bağlı olan çevre bölgeler ve Tibet hakkında bilgiler aktarıyor. Hye Cho, Keşmir dağlarını aşarak en önemli bölgelerden olan Gandhara’ya (şimdiki Peşaver) geliyor ve 725 Ağustosundan 726 İlkbaharına kadar orada kalıyor.⁵⁹ Oradan Uddiyana, bugünkü Çitral, Kapisa ve Zabulistan’a (bugünkü Gazne) ulaşan, sonra Buddhistler için önemli bir kültür merkezi olan Bamyân’a gelen Hye Cho, 726 yılı sonu ile 727 yılı başlarında, Müslüman Arap hâkimiyetinde bulunan 吐火羅 Tuhuoluo’daki Belh (Fudiye 縛底耶) şehrine geliyor.⁶⁰ Hye Cho, Gandhara, Kapişa (Jibin 罽賓; Xuanzang’da Jiabishi 迦畢試) gibi yerlerdeki siyasi ve etnik durum hakkında bilgi verdiği gibi bölgedeki Türk asıllı hükümdar ve halkın dinî durumu, Buddha’ya olan inanç hakkında da bilgiler vermektedir.

57 *Korean Buddhist Culture*, s. 17-18.

58 *Korean Buddhist Culture*, s. 20, n.30.

59 *Korean Buddhist Culture*, s. 18-19.

60 *Korean Buddhist Culture*, s. 19.

Belh'den sonra İran coğrafyasına yani *Bosi*'ya giren Hye Cho'nun güzergâhı ve uğradığı yerler tartışmalıdır. Muhtemelen o, güney-batıya doğru bir güzergâh takip etmişti. Sonra kuzeye dönerek 10 gün sonra "Arabia" olarak isimlendirdiği yere (muhtemelen eski Tiaozhi, Kufe bölgesi?) geldi. Irak'ın güneyindeki bu gölgede iken o, Bizans İmparatorluğu hakkında bilgiler vermektedir. Oradan muhtemelen kuzey-doğuya doğru bir rota takip eden Hye Cho, Buhara ve Semerkand'ın içinde bulunduğu Soğd bölgesindeki kolonilere uğradı; burası için o, "Huguo 胡國" (Hu, yani yabancıların/Soğdların bölgesi) tabirini kullanır. Sonra Batı Türkistan sahasındaki birçok yerleşim yerine uğrayan, bölgedeki Türkler hakkında da bilgiler veren Hye Cho, sonra Taşkurgan'da tekrar Çin (Tang) idare bölgesine girer. Oradan Anxi Hâmi Generalliği bölgesindeki Kaşgar ve Kuça'ya uğrar ve Hotan hakkında bilgi verdikten sonra Karaşahr'a gelir.⁶¹ Eserin elimizdeki versiyonu da bu şehirde iken sona erer. Ama Huilin'in kayıtlarına bakılırsa o, buradan sonra Kuzey İpek yolu'nu takiben Gaochang, Dunhuang ve 728 yılına doğru da son durağı olan başkent Chang'an'a gelmiştir. Bu özet bilgiler içerisinde, onun batıda nereye kadar gittiği konusu tartışmalıdır; hatta bazı bilginler, onun *Bosi*'ya ve Arap ülkelerine kadar gitmediğini belirtiyorlar. Ama batıya yaptığı seyahatin bir hat üzerinde olduğuna bakılırsa onun Arap ülkesine ulaşmış olması büyük bir ihtimal dâhilindedir.⁶²

Hye Cho'nun Eserinde *Tian* Dini Hakkındaki Bilgiler

Hind kıtasına ayak bastıktan sonra Buddhist yerleri ziyaret ederken Hye Cho gerek Brahmanist gerekse Buddhist tanrılar olarak, Şiva / Mahadeva / Maheşvara, Vasubandhu, Indra gibi tanrılardan bahsederken zaman zaman *tian* kelimesini kullanmıştır. Ama Tuhuoluo (Belh) bölgesinden sonra ziyaret ettiği İran coğrafyasına kadar, onun bir İran dinini, Mazdaizmi çağrıştıracak şekilde doğrudan "Gök / Tanrı", "Ateş" gibi kelimeleri kullanmadığı görülüyor.

Hye Cho'nun *Bosi* 波斯 (İran) Yolculuğu ve *Tian* İnancı

Belh'den bir aylık bir yolculukla İran'a gelen Hye Cho'nun burası için kullandığı kelime *Bosi* 波斯'dır. Bunun, Horasan'ın dört büyük merkezinden en batıdaki Nişapur'a tekabül ettiği görüşünde olan bilginlerin yanı sıra, iki aylık bir yolculukla doğrudan Fars bölgesine karşılık olduğu düşüncesinde olanlar da vardır. Nitekim

61 Onun başlıca yol güzergâhı hakkında bk. Hee-Soo Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1991, s. 63.

62 *Korean Buddhist Culture*, s. 20-21.

İslâm coğrafya kitapları da Toharistan - Nişapur arasını 30 günlük göstermektedir.⁶³ Eserde bütün ülkenin Araplar tarafından idare edildiği belirtiliyor.

Hye Cho, *Bosi*'nin dinî geleneklerinden bahsederken şöyle diyor: “*Buradaki halk canlı hayvanları öldürmeyi sever, Tian'e 天 (Tanrı) ibadet / hizmet ederler (shì tiān 事天), Buddhizm hakkında hiçbir şey bilmezler.*”⁶⁴ Ülkenin Araplar tarafından 751 yıllarından sonra Müslümanların eline geçtiği hususu da zaten Hye Cho tarafından ifade edildiğine göre, buradaki *Tian*'in Hirth'in [*Allah*] şeklinde ilave yaptığı gibi İslâm'daki “Allah” kelimesi karşılığı olması gerekir. Vaktiyle W. Fuchs bunu “Onlar Göğe ibadet ederler” diye tercüme etmiş, not olarak ise “yani Zoroastrismus” diye yorumlamış, ama aynı zamanda Hirth'in ise “Onlar Allah'a hizmet ederler” şeklinde tercüme ettiğini belirtmişti.⁶⁵ Hayvanların öldürülmesinden kastın ise burada “kurban etmek” manasında olduğunu düşünüyoruz.

Hye Cho'nun Arap Ülkesine (Dashiguo 大寔國) Yolculuğu ve *Tian* İnancı

Hye Cho, *Bosi* ülkesinden kuzeye doğru dağlarda 10 gün yürüdüktan sonra *Dashiguo*'ya 大寔國 geldiğini söylüyor. Bu tarihlerde, Halife Hişam b. Abdülmelik döneminde (724-743) bütün Suriye, Irak ve İran zaten Emevî Halifeliği idaresinde olduğu için Hye Cho hâlâ İran ve İslâm topraklarındadır. Onun belirttiğine göre, hükümdar kendi ülkesinde değil, fethetmiş olduğu *Xiao Fulin* 小拂臨國 (Küçük Roma / Bizans) ülkesinde oturmaktadır. Burası ada görünümü ve kalesi olan bir yerdir, onun için de o, ikamet yeri olarak burayı seçmiştir. Fuchs, burasının Doğu Roma / Bizans Suriye'si olduğu fikrindedir.⁶⁶ Emevîlerin başkenti Dımaşk (Şam) olduğuna göre o Dımaşk'a gelmiş olmalıydı; ama burası Nişapur'a çok uzak ve 10 günde kat edilecek bir yer olmadığı gibi üstelik kuzeyinde de değildir. Önceki *Bosi* dediği yer eğer Nişapur ise o halde seyyah 10 gün boyunca kuzeye nereye gitmiştir, anlaşılıyor. Bu sebeple burası, eski *Tiaozi* (Güney Irak'ta Kufe bölgesi?) olabilir diye düşünüyoruz. Nişapur'dan değil de Fars bölgesinden kuzeye doğru çıktı ise nereye gelmiştir? Sonuçta Hye Cho'nun tam olarak nereye geldiği anlaşılıyor.

63 *Korean Buddhist Culture*, s. 145 ve n. 187.

64 Hui Chao 慧超, 往五天竺国传笺释· 经行记笺注 *Wāngwū Tiānzhúguó chuán jiānshì . Jīnghángjì Jiānzhù*, 北京 Běijīng, 中华书局 Zhōnghuá Shūjú 2000, s. 101; Fuchs, agm., s. 450 (“Sakinleri, canlıları seve seve öldürürler”); Hirth, agm., s. 205 (Hirth, ilave olarak [sığır] ifadesini eklemiştir); *Hye Ch'o Diary*, s. 53; *Korean Buddhist Culture*, s. 146 (“buradaki halk avlanmayı sever” şeklinde tercüme edilmiştir ki yanlış tercüme olduğu görülüyor); *The Hye Ch'o Diary*, s. 53.

65 Fuchs, agm., s. 450, n. 6.

66 Fuchs, agm., 450 ve n. 8; *Hye Ch'o Diary*, s. 53, 71, n.144; *Korean Buddhist Culture*, s. 147 ve n. 195.

Hye Cho, *Dashiguo* dediği Müslüman Arap ülkesinde İslâm dini ve halkın dinî durumu hakkında kısa ama çok önemli şu bilgiyi veriyor: “*Bu ülkenin halkı (hayvan) öldürmekten çok hoşlanır. Tian天 (Tanrı, Allah)’e ibadet / hizmet ederler (shi tian事天) ve Buddha öğretisini bilmezler. Ülkenin kanununa göre yere kapanarak selamlama âdeti yoktur.*”⁶⁷ Daha önce İran ile ilgili kısımda temas ettiğimiz gibi, burada Müslüman Arapların Tanrıya ibadeti ile ilgili olarak geçtiğini düşündüğümüz *Tian*, yine “Allah” karşılığı olmalıdır.⁶⁸

Maveraünnehir ve Soğd Bölgesi Hu’larında Mazdaizm ve Ateş İnancı

Hye Cho, daha sonra *Dafulin* dediği Bizans İmparatorluğu hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra doğuya, eski Soğd bölgesi ve Maveraünnehir’de yer alan ve *Huguo*胡國 tabir ettiği Altı “Hu” toprakları ve halkı hakkında malumat veriyor ve hepsinin Mazdaizme inandıklarını belirtiyor. Onun ele aldığı ülkeler, Buhara (*Anguo* 安國), Kabudan (*Caoguo* 曹國, *Jiebudana* 劫布旦那), Semerkand (*Kangguo* 康國), Taşkent (*Shiluoguo* 石驛国), Kiş (*Shiguo* 史國) ve Pencikent (*Miguo* 米國)’dir. Her birisinin kendi hükümdarı olmasına rağmen hepsi de Müslüman Arap hâkimiyeti altındadır; askerî kuvvetleri az olduğu için de kendilerini savunmaktan acizdirler.⁶⁹

Bu Altı Hu ülkesinin dinî inançları ve sosyal gelenekleri konusunda Hye Cho’nun verdiği bilgiler, artık İran’da kalmayan Mazdaizm geleneklerinden bazılarını ve eskiden Eftalitlerde de görülen bazı evlenme adetlerinin Orta Asya’daki kalıntılarını bize yansıtmaktadır:

“İlaveten, bu altı ülkenin hepsi huoxian 火祿 (ateş inancı)ndadır, Buddhizm’den (Buddhadharma) haberleri yoktur. Sadece Semerkand’da o da bir tane manastır ve bir rahip var, o da ne dharmayı anlıyor ne de ona saygı gösteriyor. ...Son derece kötü bir âdet de çok yakın akraba ile evlilik münasebetleridir, buna göre kendi anne veya kız kardeşleriyle evlenirler.”⁷⁰

67 Hui Chāo 慧超, *age.*, s. 108; Fuchs, *agm.*, s. 451; *Hye Ch’o Diary*, s. 53; Lopez, *age.*, s. 193; *Korean Buddhist Culture*, s. 148.

68 Ama *Korean Buddhist Culture* kitabını yayımlayanlar, dipnotta buna Araplar münasebetiyle temas etmeksizin, İranlılardaki *Tian* ibadetinin “Zoroastrianizm” anlamında olduğunu belirterek uzun uzun açıklama yapmışlardır. Yorumun doğru olmadığı anlaşılıyor.

69 Fuchs, *agm.*, s. 451; *Hye Ch’o Diary*, s. 54; *Korean Buddhist Culture*, s. 150-151; Karimova, *agm.*, s. 174.

70 Bazı Zurvan metinlerinde de Mazdaizme mensup olanların, çok yakınlarıyla, bu arada kendi anneleriyle evlenmeleri hakkında bilgi vardır; hatta Ahuramazda’nın esas evliliği bizzat kendi annesiyle olan evliliği idi. Bk. M. Molé, *Culte, Mythe et Cosmologie dans l’Iran Ancien: Le problème zoroastrien et la tradition mazdéenne*. Paris: Presses Universitaires de France, 1963, s. 131; J. A. Silk, “Putative Persian perversities: Indian Buddhist condemnations of Zoroastrian close-kin marriage in context”, *BSOAS*, 71, 3 (2008), s. 444-445.

Keza Bosi (İran) ülkesinde, anneler eş olarak alınır. Tuhuoluo ülkesinde, Kapisi, Bamyana ve Zabulistan ülkelerinde dahi iki, üç, beş, hatta on erkek kardeş, ortak olarak bir kadınla evlidir. Aynı ayrı evliliklerin kendi aile geçimlerine zarar vereceğinden korktukları için buna izin verilmez.”⁷¹

İslam’dan önce İran’da *huoxian* yani ateş dini uygulamasının olduğu malumdur; bu münasebetle Hye Cho da bu gerçeklere işaret ediyor. Ama İslamiyetin, İran’ın merkez bölgelerinde yerleşmesinden yarım asır sonra bu âdetin hâlâ devam ettiğini söylemesi enteresandır. VII. yy.’ın ortasında Sasani İmparatorluğu yıkılıp bütün İran, Müslüman Arap hâkimiyetine geçtikten sonra bölgede hâlâ Mazdaistlerden bahsedilmesi mümkün müdür? Yapılan araştırmalardan, bazı İslam kaynaklarında bahsedildiğine göre, İslam fethinden daha bir-iki asır sonra Merv ve Nişapur gibi ana şehirlerde bile Mecusilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Erken tarihlerden beri bunlar “Kitap Ehlî” kabul edildikleri için, ilk 10-20 yıllık dönemde sadece pek az Mecusi yeni dine, İslam’a girmek için asıl ülkelerini terk etmeyi seçmişlerdi.⁷² Seçmeyenlerin cizye ve haraç gibi vergiler vermek suretiyle varlıklarını muhafaza ettiklerini, mesela Nişapur’da her iki grubun bir arada yaşadığını, çevre bölgelerde ise hâlâ bazı ateşgedelerin ayakta bulunduğunu kaynaklar göstermektedir. Hatta Fars ve Kirman gibi, ana yollardan uzak olan bölgelerde ateşgedeler varlıklarını epeyce devam ettirmişlerdi.⁷³ Uygulamanın merkezî yerlerde yasaklanmış olması gerekir.

Maamafih Hye Cho bu bilgileri, belki taşraya yakın bir bölgede, mesela Fars bölgesinde görmüş olabileceği gibi, bizzat görmediği, kendinden önceki, duyduğu veya okuduğu bilgileri aynen bize aktarmış olabilir. Hye Cho’nun, bahsettiği çok yakın akraba ile evlilik ilişkileri ise zaten dinen yasaklandığı için, taşra için mümkün olsa bile İran’ın merkezî yerlerinde devam ediyor olması zor bir ihtimaldir; ama daha önceden, İslam’dan önceki dönemlerde olduğunu biliyoruz. Fakat aynı evlenme âdetinin ve ateş ibadeti uygulamasının Türkistan’da ve Müslüman Arap hâkimiyetinin henüz tam yerleşmediği bir coğrafyada, eski Eftalit topraklarında

71 Fuchs, agm., s. 452; *Hye Ch’o Diary*, s. 54; *Korean Buddhist Culture*, s. 152.

72 B. Spuler, *Iran in the Early Islamic Period. Politics, Culture, Administration and Public Life between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055*, ed. by R. G. Hoyland, tr. by G. Goldbloom and B. Walburg, Brill, Leiden 2015, s. 129.

73 Merv, Nişapur ve Fars örnekleri için bk. O. G. Özgüdenli, *Turco-Iranica. Orta çağ Türk – İran Tarihi Araştırmaları*, kaknüs yayınları, İstanbul 2006, s. 13; İsmail Pırlanta, *Orta Çağın İncisi Nişapur (Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar)*, Hikmetevi, İstanbul 2013, s. 152-153; Mesut Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Fethinden Tâhîrîler Dönemine Kadar)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 317-319.

hâlâ geçerli olduğunu söylemesi, bir görgü şahidi olması hasebiyle bilhassa önemlidir. Her hâlükârda gerek ateş ibadeti gerekse evlilik âdeti itibariyle Mazdaist geleneklerin İran ve Türkistan'da daha uzun müddet devam ettiği anlaşılıyor.⁷⁴

Hye Cho'nun eserinin bundan sonraki bölümlerinde daha doğuda, Kaşgar, Hotan, Kuça ve Karaşahr gibi şehirler hakkındaki bölümlerde verdiği malumat, *Tian* dini veya Mazdaizm ile ilgili bilgiler olmayıp Buddhism ve onun mezhepleri hakkındadır.

74 Birçok örnek için bk. Spuler, *age*.

Kaynaklar

Allan, Sarah, “On the Identity of Shang Di 上帝 and the Origin of the Concept of a Celestial Mandate (Tian Ming 天命)”, *Early China*, 31, 2007, s. 1-46.

Atkinson, Jacob T. *Altering Tian: Spirituality in Early Confucianism*, Religious Studies Department of Religious Studies College of Arts and Sciences, University of South Florida (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2015.

Back, Youngsun, “Confucian Heaven (天 *TIAN*): Moral Economy and Contingency”, *European Journal for Philosophy of Religion*, 8/1, Spring, 2016, s. 51-77.

Boyce, Mary, “Some Reflections on Zurvanism”, *BSOAS*, vol.19/2 (1957), s. 304-316.

Can, Mesut, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Fethinden Tâhîrîler Dönemine Kadar)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

Chang, Ruth H. “帝 • 天 Understanding *Di* And *Tian*: Deity And Heaven from Shang to Tang Dynasties”, *Sino-Platonic Papers*, Nu.108 (September 2000), s. i-vii, 1-54.

Chavannes, Edouard, “Le Nestorianisme et L’Inscription de Kara-Balgassoun”, *JA* (Janvier-Fevrier 1897), s. 43-85.

Chavannes, Edouard, *Documents sur le Tou-kiue (Turcs) occidentaux. Recueillis et Commentés suivi de Notes additionnelles*, Librairie d’Amérique et d’Orient, Paris, 1941.

Chavannes, Edouard, Pelliot, Paul, “Un Traité Manichéen retrouvé en Chine”, *JA* (Mars-Avril 1913), s. 499-617.

Chen, Derong, “*Di* 帝 and *Tian* 天 in Ancient Chinese Thought: A Critical Analysis of Hegel’s Views ”, *Dao: A Journal of Comparative Philosophy*, 8/1, 2007, s. 13-27.

Chen, I-Hsin, “From God’s Chinese names to a cross-cultural universal God: James Legge’s intertextual theology in his translation of *Tian*, *Di* and *Shangdi*”, *Translation Studies*, 9/3, 2016, s. 268-281.

Couvreur, F. S. *Dictionnaire Classique de la Langue Chinoise*, 2nd edition, 1966.

De La Vaissiere, E. *Sogdian Traders. A History*, translated by J. Ward, HdO, Brill, Leiden-Boston 2005.

Dien, A. E. “A Note on Hsien 祆 ‘Zoroastrianism,’” *Oriens*, vol.10/2, 1957, s. 284-288.

Duchesne-Guillemin, J. “Zoroastrian Religion”, *The Cambridge History of Iran. Vol.3(2). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. E. Yarshater, Cambridge University Press, 1983, s. 866-908.

Ekrem, Erkin, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.

Ekrem, Nuraniye Hidayet, *Çin elçisi Chang Ch'ien seyahatnamesine göre Orta Asya'daki etnik gruplar*, Hacettepe Üniv. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1999.

Gignoux, P. “Religions and Religious Movements – I. Part One. Zoroastrianism”, *History of Civilizations of Central Asia, vol. III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*, ed. B. A. Litvinsky, Multiple History Series, Unesco Publishing, Paris 1996, s. 403-412.

Giles, H. A. *A Chinese-English Dictionary*, (2nd, revised and enlarged edition; Shanghai: Kelly & Walsh), 1912.

Gönder, Hasan, “Konfüçyüsçülük'teki Tian kavramının incelenmesi”, *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi (AKAR)*, 2/4, 2017, s. 153-157.

Gündüz, Şinasi, Mecûsîlik”, *DİA*, C 28, Ankara 2003, s. 279-284.

Hirth, Friedrich, “The Mystery of Fu-lin”, *JAOS*, vol.33 (1913), s. 193-208.

Huì Chāo 慧超, 往五天竺国传笺释 · 经行记笺注 *Wǎngwǔ Tiānzhúguó chuán jiānshì. Jīnghángjì Jiānzhù* [Beş Tianzhu Ülkesine Seyahat. Açıklama ve Notlar], tercüme edenler: 张毅, 张一纯 Zhāng Yì, Zhāngyī Chún, 中外交通史籍丛刊 Zhōngwài Jiāotōng Shǐjì Cóngkān serisi, 北京 Běijīng, 中华书局 Zhōnghuá Shūjú 2000.

The Hyecho Diary: Memoire of the Pilgrimage to the Five Regions of India, Translation, text and editing by Han-sung Yang, Yun-hua Jan and Shotaro Ida, L. W. Preston, Asian Humanities Press [An Imprint of Jain Publishing Company], 1984.

İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, AKDITYK TTK, Ankara 1989.

Karimova, N. E. “Puteşestviya Koreyskih Polomnikov po İndii i Tsentral'noy Azii”, *Koreevedenie v Tsentral'noy Azii, Nauka i Obrazovanie*, vıp.1, Almatı 2015 s. 168-175.

Korean Buddhist Culture. Accounts of a Pilgrimage, Monuments, and Eminent Monks, Ed. R. Whitfield, translated and annotated by M. Wewgehaupt, M. Finch, S. Vermeersch,

Collected Works of Korean Buddhism vol.10, Jogye Order of Korean Buddhism, 2012.

Lee, Hee-Soo, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1991.

Huang Chi-huei, *土漢字典 Türkçe-Çince Sözlük*, National Chengchi University, Oriental Languages Series, vol. 11, Taipei 1998.

Litvinsky, B. A. “Religions and Religious Movements – II. Part One. Christianity, Indian and Local Religions”, *History of Civilizations of Central Asia. Vol.III. The Crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*, Ed. B. A. Litvinsky, Multiple History Series, UNESCO Publishing 1996, ss. 421-431.

Liu Mau-tsai, *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. v. bis zum 6. Jh. n. Chr.*, I. Band. *Texte*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1969.

Lopez, Donald S. , *Hyecho's Journey. The World of Buddhism*, The University of Press, Chicago and London 2017.

Malandra, William W., “Zoroastrianism i. Historical Review up to The Arab Conquest” <http://www.iranicaonline.org/articles/zoroastrianism-i-historical-review>

Marsili, Filippo, “Ghosts of Monotheism: Heaven, Fortune, and Universalism in Early Chinese and Greco-Roman Historiography”, *Fragments*, vol. 3 (2013-2014), ss. 43-77.

Mathews' Chinese-English Dictionary, Revised American Edition, Cambridge Massachusetts 1975.

Molé, Marijan, *Culte, Mythe et Cosmologie dans l'Iran Ancien: Le problème zoroastrien et la tradition mazdéenne*. (Annales du Musée Guimet, Bibliothèque d'études 69) Paris: Presses Universitaires de France, 1963.

Oşanin, İ. M. (red.), *Bol'şoy Kitaysko-Russkiy Slovar'*, t. 1-4, Moskva 1984.

Özgüdenli, Osman G., *Turco-Iranica. Orta çağ Türk – İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

Pelliot, Paul, “Une Bibliotheque Médiévale retrouvée au Kan-sou”, *BEFEO*, VIII, 1908, s. 501-529.

Pırlanta, İsmail, *Orta Çağın İncisi Nişapur (Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar)*, Hikmetevi, İstanbul 2013.

Pulleyblank, E. G. "Chinese-Iranian Relations i. In Pre-Islamic Times" (<http://www.iranicaonline.org/articles/chinese-iranian-i>)

Rong Xinjiang, *Eighteen Lectures on Dunhuang*, Translated by I. Galambos, Brill's Humanities in China Library, Edited by Zhang Longxi, A. Schneider, vol. 5, Brill, Leiden-Boston 2013.

Silk, Jonathan A., "Putative Persian perversities: Indian Buddhist condemnations of Zoroastrian close-kin marriage in context", *BSOAS*, vol. 71/3 (2008), s. 433-464.

Spuler, Bertold, *Iran in the Early Islamic Period. Politics, Culture, Administration and Public Life between the Arab and the Seljuk Conquests, 633–1055*, edited by R. G. Hoyland, translated by G. Goldbloom and B. Walburg, Brill, Leiden-Boston 2015.

Watson, William, "Iran and China", *The Cambridge History of Iran. Vol.3(I). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Ed. E. Yarshater, Cambridge University Press, 1983, s. 537-558.